

РАДЯНСЬКА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧА ПОЛІТИКА СТОСОВНО НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті проаналізовано стан законодавства щодо утримання неповнолітніх злочинців у 1920–1980-х рр. у контексті реалізації каральної політики держави, встановлено систему місць ув'язнення неповнолітніх у зазначений період, особливості виконання ними позбавлення волі в умовах панування командно-адміністративної системи.

Ключові слова: неповнолітні, командно-адміністративна система, кримінально-виконавча система, позбавлення волі.

I. Вступ

Сутність і характер політичного режиму держави найбільш повно і яскраво виявляються у сфері діяльності правоохоронних органів. Загальновідомо, що наприкінці 1920-х рр. у СРСР починає формуватися адміністративно-командна система управління народним господарством, а у сфері боротьби зі злочинністю усе виразніше проступають риси, властиві тоталітаризму.

Тоталітарний характер держави, насамперед, знаходить свій прояв у сфері кримінальної та виправно-трудової політики. Кримінальна політика значним чином змінювалася у сфері кваліфікації правопорушень, які раніше належали до розряду адміністративних або дисциплінарних. Крім того, посилювалися покарання за вже існуючими у кримінальному законодавстві складами злочинів. Виправно-трудова політика при створенні матеріальної бази соціалістичної держави була спрямована, насамперед, на одержання прибутку від використання праці ув'язнених.

Із проблем здійснення виправно-трудової політики, історії виправно-трудових установ є чимало наукових досліджень, публіцистичних праць, мемуарних публікацій, а також довідкових матеріалів і збірників архівних документів. Проблемам кримінальної та кримінально-виконавчої політики присвячені дослідження таких відомих учених, як: А.О. Беляєв, В.А. Елеонський, Н.І. Загородников, О.І. Зубков, Ю.І. Ляпунов, М.П. Мелентьев, А.З. Міхлін, А.Е. Наташев, С.В. Познишев, А.Л. Ременсон, В.І. Селіверстов, Н.А. Стручков, Б.С. Утевський, Є.Г. Ширвиндт та ін.

II. Постановка завдання

Мета статті – проаналізувати стан законодавства щодо утримання неповнолітніх

злочинців у 1920–1980-х рр. в умовах панування командно-адміністративної системи.

III. Результати

Напередодні Першої світової війни кількість засуджених неповнолітніх становила 37 954 осіб [1, с. 9]. Війна, а потім революція не дають можливості встановити точну картину руху засуджених неповнолітніх за період з 1916 до 1922 р.

Збережені на той час виправно-виховні притулки та колонії (колишньої Російської імперії) передавалися у відання Народного комісаріату державного піклування, пізніше – Наркомат соціального забезпечення, у складі якого був заснований спеціальний відділ піклування про неповнолітніх. У відання цього Наркомату були також передані всі інші установи піклування про неповнолітніх і малолітніх дітей. Вилучення виправно-виховних установ з відання тюремного управління супроводжувалося заходами щодо їхньої реорганізації та створення нових радянських установ для підлітків-правопорушників.

Правовий вакуум післяжовтневого (1917 р.) періоду заповнювався нормативною “творчістю” місцевих органів влади.

Запозичені із західної пенітенціарної практики реформаторії виявилися нежиттєздатними. Невизначеність вироків і строків покарання, змішання злочинців, правопорушників і безпритульних, групування вихованців у так звані “родини” і відповідна цьому флігельна система розміщення (характерні риси звичайного реформаторія) не відповідали кримінальному законодавству, що розвивалося в Радянській державі.

У цей же період усі установи для неповнолітніх правопорушників, підлеглі Наркомату соціального забезпечення, передаються у відання Наркомату освіти. Після прийняття ВТК УСРР 1925 р. вищезазначені установи дістали назву – “трудоі будинки для неповнолітніх правопорушників”. З 1929 р. у них

стали направляти неповнолітніх, не тільки засуджених судом, а й осіб, щодо яких комісіями у справах неповнолітніх було визначено поміщення у спеціальні установи.

Система виправних установ для неповнолітніх передбачала різновиди трудових будинків залежно від віку, соціальної характеристики засудженого та специфіки злочину: звичайні трудові будинки для осіб у віці від 14 до 16 років з можливістю їхнього утримання максимально до 20 років (перший тип) і трудові будинки для неповнолітніх з робітничо-селянської молоді у віці від 16 до 20 років, якщо вони, не будучи порушниками-рецидивістами, вчинили малозначні злочини або вчинили злочини випадково (другий тип) [2].

У трудові будинки для неповнолітніх приймали також:

- неповнолітні у віці від 14 до 16 років, що перебувають під слідством і значаться за судовими та слідчими органами;
- неповнолітні у віці від 16 до 18 років (за рішенням розподільної комісії в кожному окремому випадку).

Неповнолітні в трудових будинках ділилися на дві категорії:

а) неповнолітні з ознаками правопорушників-рецидивістів;

б) інші неповнолітні правопорушники [3, с. 59].

Аналіз ВТК УСРР 1925 р. показує, що в основі виправлення й перевиховання неповнолітніх у трудових будинках мала бути праця, що мала виховно-виправне значення [4, с. 358].

Разом з тим, умови, у яких працювали неповнолітні, не давали змоги забезпечити належне трудове виховання правопорушників. Організація праці вихованців мала примітивний характер. Неповнолітніх правопорушників готували переважно до ремісничих і кустарних професій, робота за якими повинна дати підліткові мінімальну кваліфікацію (наприклад, підмайстра). Останнє пояснювалося наслідками громадянської війни, у зв'язку з чим трудові будинки для неповнолітніх правопорушників не мали у своєму розпорядженні необхідної матеріально-технічної та навчально-виробничої бази підготовки кваліфікованих робітників. Невдалим виявилися спроби створити трудові будинки для неповнолітніх правопорушників із робітничо-селянської молоді, оскільки серед них було чимало рецидивістів, на яких такі установи не були розраховані. Перевиховання цих правопорушників виявилось більш складним, ніж це уявлялося. Досвід роботи трудових будинків для неповнолітніх правопорушників виявив і інші істотні недоліки. Вони не заслуговували позитивної оцінки та неминуче повинні були зазнати трансформації.

Наприкінці 1920-х рр., у зв'язку з програмою індустріалізації, країна мала потребу у кваліфікованих кадрах. З'явилися форми підготовки таких ресурсів із молоді, однією з яких були школи фабрично-заводського учнівства (далі – школи ФЗУ). Стало очевидно, що безглуздо готувати в трудових будинках для неповнолітніх правопорушників кустарів і ремісників. Необхідно було вдосконалити методи виправного впливу на неповнолітніх правопорушників і реорганізувати режим їхнього утримання, перетворити трудові будинки у школи ФЗУ особливого типу.

У 1930 р. трудові будинки були перетворені в школи ФЗУ особливого типу, передані спочатку у відання Наркомату юстиції, а в 1934 р. – НКВС. До зазначених установ направлялися неповнолітні у віці від 15 до 18 років на підставі: вироків судів; постанов комісій у справах неповнолітніх та інших уповноважених на те органів. Головним завданням шкіл ФЗУ була підготовка з неповнолітніх правопорушників кваліфікованих робітників і можливість “давати їм на основі комуністичного виховання знання, необхідні для активної участі в соціалістичному будівництві”. Передбачалося три типи таких шкіл:

- закриті – для особливо запущених неповнолітніх правопорушників;
- напіввідкриті – для неповнолітніх із меншим рівнем соціальної занедбаності, а також переведених зі шкіл закритого типу;
- відкриті – для осіб з незначною соціальною занедбаністю або переведених зі шкіл інших видів і визнаних значною мірою освоєними в застосуванні до них виховних заходів.

Курс навчання в школах ФЗУ становив від 2 до 3 років. У разі закінчення строку покарання раніше від завершення навчання в школі, за рішенням педагогічної ради міг бути встановлений “обов'язковий строк навчання незалежно від строку вироку з тим, однак, щоб увесь час навчання не перевищував три роки”. Фабрики та заводи уклали зі школами ФЗУ спеціальні договори про підготовку висококваліфікованих робітників необхідних спеціальностей. Уже в 1931 р. з них було випущено понад 500 молодих робітників. Після закінчення школи ФЗУ колишні правопорушники відразу потрапляли у здорове середовище заводських робітників. Курс навчання тривав, крім занять у школі, на виробництві – від 4 до 6 годин на день з урахуванням віку та стану здоров'я вихованців. У школах ФЗУ із сільськогосподарським ухилом підлітки здобували професії механіків, тваринників, садівників, рільників. У 1934 р. в РСФРР було 19, в УСРР – 5 шкіл ФЗУ.

Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності” від 31.05.1935 р. було передбачено створення нового виду виправно-трудоустанов – трудових колоній для неповнолітніх. Зазначеною постановою в системі НКВС СРСР було створено такі установи для неповнолітніх: ізолятори як місця для попереднього утримання, трудові колонії як місця позбавлення волі й приймачі-розподільники.

У трудові колонії направлялися підлітки не тільки за вироком суду, а й в адміністративному порядку, у віці від 12 до 16 років (з перервою з 1940 до 1942 р., коли в них направлялися неповнолітні до 18-річного віку). Неповнолітні у віці від 16 до 18 років аж до 1948 р. відбували покарання в загальних місцях покарання. Протягом 1942–1944 рр. до позбавлення волі було засуджено 25 778 неповнолітніх [5, с. 57–58].

Кількість трудових колоній у різні роки коливалася: від 56 в 1952 р. (утримувалися 20,8 тис. осіб) до 76 – в 1986 р. (утримувалося 29,0 тис. осіб) [5, с. 58]. У період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. вимоги закону про роздільне утримання засуджених неповнолітніх і дорослих не завжди дотримувалися.

В одному з документів НКВС СРСР відзначалося, що у виправно-трудоустановах і колоніях загального типу ГУЛАГу НКВС утримується певна кількість ув'язнених неповнолітніх у віці від 12 до 16 років. Тому пропонувалося начальникам таборів і колоній усіх неповнолітніх ув'язнених у віці від 16 до 18 років (за винятком засуджених за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28.12.1940 р.) і дорослих ув'язнених, що утримуються в трудових таборах для неповнолітніх і не використовуються для їхнього обслуговування, негайно вивезти у виправно-трудоустанови табори [6]. Вказівкою також пропонувалося начальникам відділів НКВС по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю домовитися з начальниками таборів і колоній про порядок прийому до трудових колоній для неповнолітніх підлітків від 12 до 16 років і вивезення неповнолітніх від 16 до 18 років і зайвої підсобної робочої сили із числа дорослих ув'язнених у виправно-трудоустанови табори й колонії. Начальникам управлінь і відділів таборів і колоній надалі заборонялося направляти засуджених підлітків до 16 років у табори та колонії загального типу [7].

На відміну від попередніх виправних установ для неповнолітніх, робота яких регламентувалася законодавством, діяльність трудових колоній з початку їхнього виникнення та до 1968 р. регулювалася положеннями, прийнятими в різний час НКВС СРСР – МВС СРСР.

Поряд із трудовими колоніями в 1943 р. створюються дитячі трудові колонії для безпритульних і бездоглядних підлітків-правопорушників [8]. У 1963 р. відповідно до ідеологічних установок КПРС [9] було розроблено спеціальні заходи, спрямовані на використання бездоглядності та злочинності неповнолітніх. Одним з таких заходів стало розмежування функцій з організації та здійснення виправлення і перевиховання неповнолітніх правопорушників різних категорій між різними відомствами. Обов'язки щодо перевиховання незасуджених неповнолітніх правопорушників було покладено на органи народної освіти й профтехосвіти. У зв'язку з цим у їхнє відання перейшла низка дитячих трудових виховних колоній з одночасним перейменуванням останніх у спеціальні школи та спеціальні ПТУ. До цих установ були передані всі неповнолітні, направлені раніше в трудові виховні колонії в порядку застосування примусових заходів виховного характеру, що не є кримінальним покаранням. У 1990 р. існувало близько 100 спецшкіл та спецпрофтехучилищ, у яких утримувалося понад 10 тис. підлітків.

З 01.08.1968 р. було уведено в дію нове Положення про трудові колонії для неповнолітніх Міністерства охорони громадського порядку СРСР [10] (25.11.1968 р. перейменоване у МВС СРСР).

Положення стало першим послідовним загальносоюзним законодавчим актом з виконання кримінального покарання стосовно неповнолітніх. У ньому передбачалося посилення ролі праці, навчально-виховної роботи у виправленні та перевихованні неповнолітніх правопорушників [10].

Із прийняттям 11.07.1969 р. Основ виправно-трудоустанови законодавства Союзу РСР і Союзних Республік, а потім виправно-трудоустанови кодексів союзних республік трудові колонії для неповнолітніх були перейменовані у виховально-трудоустанови (ВТК). Останні (у вигляді виховних колоній) існують дотепер зі своїми, відмінними від виправно-трудоустанови, специфічними формами та засобами виправлення й перевиховання неповнолітніх правопорушників.

Система управління виправними установами для неповнолітніх правопорушників була досить складною й непослідовною.

У результаті комплексу державних і суспільних заходів уже в першій половині 1930-х рр. безпритульність як масове явище було повністю ліквідоване. Скоротилася й злочинність серед неповнолітніх, тому виникло питання про створення єдиної системи управління виправно-виховними установами для неповнолітніх. Основу такої системи було визначено Постановою РНК СРСР “Про ліквідацію дитячої безпритульності й бездог-

лядності” від 31.05.1935 р., за якої всі установи для неповнолітніх стали поділятися на:

- ізолятори як місця попереднього утримання;
- трудові колонії для неповнолітніх як місця позбавлення волі (ТКН);
- приймачі-розподільники, у які тимчасово поміщали бездоглядних дітей у віці від 3 до 18 років.

Для управління цими установами було створено Відділ трудових колоній для неповнолітніх, діяльність якого регламентувалася спеціальним Положенням НКВС СРСР. З 1939 до 1943 р. Відділ трудових колоній для неповнолітніх і підлегли йому установи були в підпорядкуванні Управління загальних місць ув'язнення.

Відповідно до Постанови РНК СРСР “Про посилення заходів боротьби із дитячою безпритульністю, бездоглядністю й хуліганством” від 15.06.1943 р., установи для неповнолітніх знову було виділено в самостійну службу. Для управління цими установами створюється спеціальний самостійний відділ – Відділ по боротьбі з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю. У віданні цього відділу знаходилися дитячі приймачі-розподільники, трудові колонії для неповнолітніх і новостворені дитячі виховні трудові колонії.

У 1948 р., після перетворення НКВС СРСР у МВС СРСР, Відділ по боротьбі з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинністю було перейменовано у Відділ дитячих виховних і трудових колоній МВС СРСР. Цей відділ займався в повному обсязі підвідомчими йому установами для неповнолітніх правопорушників і керував ними через відповідні відділи (відділення, групи) МВС союзних і автономних республік, УВС крайоблвиконкомів.

Після передачі виховних колоній, у яких утримувалися підлітки, відповідно до постанов комісій у справах неповнолітніх, у відання Міністерства освіти або Держкомітету з профтехосвіти, відділ дитячих виховних і трудових колоній було перейменовано у відділ трудових колоній для неповнолітніх, пізніше – у Відділ виховально-трудова колоній, і включено структурно до Головного

управління виправно-трудова установ МВС СРСР.

Із прийняттям Основ виправно-трудова законодавства Союзу РСР і союзних республік, а потім виправно-трудова кодексів союзних республік, трудові колонії для неповнолітніх було перейменовано у виховально-трудова колонії, які мали свої специфічні методи, форми й засоби виправлення та перевиховання неповнолітніх правопорушників.

Список використаної літератури

1. Астемиров З.А. Трудовая колония для несовершеннолетних / З.А. Астемиров. – М.: Юридическая литература, 1969. – 332 с.
2. Швеков Г.В. Первый советский уголовный кодекс: учебное пособие / Г.В. Швеков. – М.: Высшая школа, 1970. – 207 с.
3. Административный вестник. – 1927. – № 10–11.
4. Основные типы учреждений в области социально-правовой охраны несовершеннолетних и борьбы с детской беспризорностью / под ред. А.Г. Калашникова // Педагогическая энциклопедия. – 2-е изд. – М.: Рабочее просвещение, 1930. – Т. 2.
5. Невский В.В. Теория и практика исполнения уголовных наказаний в отношении несовершеннолетних / В.В. Невский // Респ. ин-т повышения квалификации работников МВД России. – Домодедово, 1998. – 188 с.
6. Материалы Всесоюзного совещания начальников воспитательно-трудова колоний, Алма-Ата, 20–22 ноября 1990 г.
7. Указание начальника ГУЛАГа НКВД СССР от 20.09.1943 г.
8. Постановление СНК СССР от 15.07.1943 г.
9. Об очередных задачах идеологической работы партии. Постановление пленума ЦК КПСС по докладу секретаря ЦК КПСС Ильичева Л.Ф., принятое 03.06.1963 г. // Правда. – 22 июня 1963 г.
10. Указ ПВС СССР от 03.06.1968 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1968. – № 16. – Ст. 237.

Стаття надійшла до редакції 21.06.2012 р.

Россихин В.В. Советская уголовно-исполнительная политика относительно несовершеннолетних

В статье проанализировано состояние законодательства относительно содержания несовершеннолетних преступников в 1920–1980-е гг. в контексте реализации карательной политики государства, установлены система мест заключения несовершеннолетних в указанный период, особенности выполнения ими лишения свободы в условиях господства командно-административной системы.

Ключевые слова: *несовершеннолетние, командно-административная система, уголовно-исполнительная система, лишение свободы.*

Rossikhin V. Soviet penal policy about minors

The article analysed condition of legislation about the keeping of juvenile criminals in 1920–1980 years in the context of realization of state sentencing policy. The author defined system of places of detention for minors in that time and particularities of their imprisonment under the conditions of command system domination.

Ключевые слова: *minors, command system, penal system, imprisonment.*